

Apokaliptyka jako gatunek literacki

Księga Daniela należąca do grupy tzw. apokalips historycznych, jest jednym z najwcześniejszych przykładów apokalipsy jako specyficznego gatunku literackiego. Księga jako całość prezentuje jednak złożony charakter, przede wszystkim ze względu na obecność w niej części narracyjnej, a więc opowiadań w Dn 1–6, jak również wizji w Dn 7–12. Ponieważ Księga Daniela należy do najwcześniejszych pism, które można zaliczyć do gatunku apokaliptycznego w ścisłym tego słowa znaczeniu, inne pisma są późniejszego pochodzenia i często widać w nich wpływ Księgi Daniela, między innymi *Księga Przypowieści* (HenEt 37–71), *Ap*, 4 *Ezd*, *ApBaSyr*. Niektórzy uczeni są zdania, że Księgę Daniela należy interpretować jedynie w świetle pism wcześniejszych od niej samej, a nie w świetle późniejszych utworów zależnych od niej. Warto jednak zauważyć, że we współczesnych badaniach krytycznych podkreśla się duże znaczenie recepcji tekstu w późniejszych pismach, ponieważ jest to świadectwem istnienia pewnych tradycji związanych z interpretacją tego tekstu. Należy również mieć na uwadze fakt, że nie wszystkie apokalipsy są zwykłym naśladownictwem Księgi Daniela, ale prezentują odmienne tradycje.

1. Geneza apokaliptyki

Kwestie związane z określeniem środowiska powstania Księgi Daniela wiążą się z zagadnieniem pochodzenia apokaliptyki. W badaniach nad początkami apokaliptyki ważną rolę spełnia również badanie charakteru epoki, w której te pisma powstawały, oraz ich związku z tradycjami biblijnymi. W nawiązaniu do tradycji biblijnych, z których wyrosła apokaliptyka, istnieją dwie opinie. Według jednej z nich, apokaliptyka jest swoistego rodzaju kontynuacją tradycji prorockich, natomiast według innej, jest zakorzeniona w tradycjach mądrościowych. W przypadku Księgi Daniela należy jednak zauważyć, że sam Daniel jest w niej ukazany jako mędrzec i prorok, a w całej Księdze pojawiają się liczne nawiązania do obydwu nurtów tradycji, a mianowicie prorockiej i mądrościowej.

Niezwykle ważne dla badań nad początkami apokaliptyki żydowskiej jest zwrócenie uwagi na tradycje henochiczne. Najwcześniejsze pisma, a więc *Księga Strażników* (HenEt 1–36) i *Księga Astronomiczna* (HenEt 72–82), których powstanie datuje się na III w. przed Chr., co potwierdziły znalezione w Qumran aramejskie fragmenty *Księgi Henocha*, charakteryzują się cechami dalekimi od proroków. Uwzględnienie tradycji henochicznej prowadzi do wniosku, że literatura apokaliptyczna rozwijała się już na długo przed powstaniem Księgi Daniela. Apokalipsy należące do grupy tzw. apokalips historycznych, mianowicie *Apokalipsa Tygodni* (HenEt 91,12-19; 93,1-10), *Apokalipsa Zwierząt* (HenEt 83–90) pochodzą mniej więcej z tego samego okresu co Księga Daniela. Pomiedzy tradycją henochiczną a Księgą Daniela istnieją interesujące paralele, między

innymi wizja tronu (HenEt 14; Dn 7), scena sądu (HenEt 90; Dn 7), użycie astralnej terminologii w przedstawieniu przyszłego losu sprawiedliwych (HenEt 104; Dn 12). Charakterystyczne cechy apokaliptyki, takie jak proroctwa *ex eventu*, periodyzacja historii, sąd eschatologiczny obejmujący zmarłych, pojawiają się w obu tych Księgach niezależnie od siebie, przy czym tradycja henochiczna jest prawdopodobnie starsza od tej, która pojawia się w Księdze Daniela.

Można zatem przypuszczać, że początków apokaliptyki żydowskiej nie można ograniczać jedynie do tradycji prorockich i mądrościowych, ale dopatrywać się należy istnienia jeszcze innego nurtu. Tradycja henochiczną wykazuje silny wpływ mezopotamski, który sugeruje, że jej początków należy doszukiwać się w diasporze wschodniej W przypadku Księgi Daniela, wydaje się słuszną sugestią, że *maškilim* (mędrcy) powinni być postrzegani bardziej jako ci, którzy są związani z tradycjami zawartymi w opowiadaniach w Dn 1–6 aniżeli z tradycją prorocką. Również w odniesieniu do nich można dostrzec silne wpływy wiążące ich z diasporą wschodnią, chociaż wizje w Dn 7–12 powstały już w Palestynie. Obok związków z kołami mądrościowymi na Bliskim Wschodzie, zwłaszcza babilońskimi i perskimi apokaliptyka żydowska wykazuje również głębokie zakorzenienie w tradycjach kananejskich. Innymi słowy, apokaliptyka żydowska stanowiła odrębny nurt tradycji wyrosły przede wszystkim na tradycjach biblijnych, takich jak nurt prorocki i mądrościowy, ale materiał czerpała z najróżniejszych źródeł literackich Bliskiego Wschodu, a więc mezopotamskich, egipskich, perskich, kananejskich, a nawet greckich.

Warto zauważyć, że zarówno w odniesieniu do tradycji henochicznej, jak i Księgi Daniela, rozwój apokaliptyki jest związany z kryzysem czasów machabejskich i zawiera wyraźne przewartościowanie tradycji prorockiej, co jest widoczne zwłaszcza w Księdze Daniela. Wydaje się zatem, że rozwoju apokaliptyki żydowskiej nie można zacieśniać do jednego tylko nurtu, ale musi być on widziany jako swoistego rodzaju połączenie starych tradycji w świetle nowych okoliczności w okresie hellenistycznym.

2. Teksty protoapokaliptyczne w Biblii Hebrajskiej

W wielu księgach biblijnych napisanych w okresie powygnaniowym pojawiają się pierwsze elementy charakterystyczne dla późniejszych apokalips. Chociaż teksty te nie należą do gatunku apokaliptycznego w ścisłym tego słowa znaczeniu, to jednak wywarły one duży wpływ na apokaliptykę, zwłaszcza na płaszczyźnie literackiej. Przede wszystkim odnosi się to do wizji tronu Bożego w Ez 1 i 10. W Ez 34–48 pojawia się następstwo wydarzeń często występujące w późniejszych apokalipsach, a więc odnowienie po niewoli (Ez 34–37), obca inwazja i unicestwienie wrogów (Ez 38–39), nowy Izrael i Świątynia (Ez 40–48). W Za 1–8 pojawiają się wizje symboliczne, których treść i znaczenie wyjaśnia wizjonerowi anioł. W Za 9–14 znajdują się elementy charakterystyczne dla literatury apokaliptycznej, a więc odnowa Izraela, ostateczna walka

i zwycięstwo nad narodami pogańskimi. Liczne motywy, które staną się częścią apokaliptyki, występują w Księdze Joela. Na szczególną uwagę zasługuje tzw. *Apokalipsa Izajasza* (Iz 24–27), gdzie pojawiają się takie motywy, jak sąd powszechny, zniszczenie wrogów i ostateczne zwycięstwo Izraela, odnowa narodu. W Iz 24–27 widać również zakorzenienie w tradycji mitologicznej, przy czym przenosi się elementy mitologiczne z początków historii świata na czasy eschatologiczne. Warto zauważyć, że również w Księdze Daniela, zwłaszcza w Dn 7, występuje bardzo bogata symbolika, której korzenie sięgają mitologii kananejskiej, znanej dzięki odkryciom w Ugarit.

Chociaż wpływ tradycji prorockich na Księgę Daniela jest oczywisty, to równocześnie daje się zauważyć znaczące różnice, które w późniejszej literaturze apokaliptycznej zostaną jeszcze bardziej rozwinięte. Wizje w Dn 7–12 są o wiele bardziej skomplikowane pod względem formy literackiej niż w Za. Pojawiająca się w Księdze Daniela pseudonimia i prorocтва *ex eventu* stają się znakiem rozwijania się nowego nurtu tradycji. Nowość jaką wprowadza Księga Daniela nie obejmuje jednak wyłącznie płaszczyzny literackiej, ale odnosi się przede wszystkim do nowego spojrzenia na rzeczywistość historyczną, podobnie jak w tradycji henochicznej. Pseudonimia i prorocтва *ex eventu* uwypuklają determinizm, a więc przekonanie, że bieg wydarzeń w obecnej historii jest z góry określony i zmierza do ustalonego kresu. Jednakże największa różnica jaka pojawia się w Księdze Daniela w stosunku do tradycji prorockiej dotyczy zmartwychwstania. Chociaż niektórzy uczeni dopatrują się istnienia wiary w zmartwychwstanie w Iz 26 i Ez 37, to jednak większość jest zdania, że w tych tekstach używa się języka metaforycznego w odniesieniu do przyszłego odnowienia narodu. Jeśli tak jest rzeczywiście, to Dn 12 jest pierwszym świadectwem wiary w zmartwychwstanie w Biblii Hebrajskiej. Nie jest to jednak pierwsze świadectwo w tradycji żydowskiej, ponieważ o zmartwychwstaniu jest mowa w HenEt 22.

3. Koncepcja świata w literaturze apokaliptycznej

Wiele nowych koncepcji, które pojawiły się we wczesnej tradycji henochicznej (HenEt 1–36; 72–82) i w Księdze Daniela, zostało rozwiniętych w pismach apokaliptycznych powstających po kryzysie czasów machabejskich. W literaturze apokaliptycznej pojawia się dualistyczna koncepcja świata. Istnieją dwie rzeczywistości (światy/wieki), mianowicie świat obecny, który jest zły oraz świat przyszły, w którym nastąpi sprawiedliwy sąd, nagroda dla sprawiedliwych, a kara dla bezbożnych. Cała rzeczywistość polega na wzajemnym oddziaływaniu na siebie tych dwóch światów. Po obecnym świecie nadejdzie świat lepszy. Apokaliptyka podkreśla istnienie determinizmu, a więc przekonania, że historia jest pod całkowitą kontrolą Boga, a wszystkie wydarzenia zostały przez Niego ustalone jeszcze przed stworzeniem. Wszystko zmierza do kresu, w którym nastąpi ostateczna interwencja Boga, a więc definitywne unicestwienie zła i całkowite

zwycięstwo dobra. Apokaliptycy są przekonani, że po zmartwychwstaniu sprawiedliwi otrzymają nagrodę, która będzie polegać na ich uczestnictwie we wspólnocie z istotami niebiańskimi. Dużą rolę w historii świata i w życiu ludzkim odgrywają istoty niebiańskie. W apokaliptyce zostaje rozwinięta angelologia i demonologia. W szczególny sposób podkreśla się oczekiwanie na ustanowienie przez Boga królestwa, w którym będą partycypować wszyscy sprawiedliwi.

Wśród apokalips żydowskich, które powstawały w okresie od II w. przed Chr. do końca I w. po Chr., wyróżnia się dwa ich typy. Pierwszy z nich jest określany jako apokalipsy historyczne, w których na tle rozwoju historii ukazuje się ostateczną interwencję Boga, Jego sąd, unicestwienie zła i ukaranie złoczyńców, a wreszcie nastanie nowego świata, a więc królestwa Bożego. Do tej grupy należy *Księga Daniela*, *Apokalipsa zwierząt* (HenEt 83-90), *Apokalipsa Tygodni* (HenEt 91,12-19; 93,1-10), *4. Księga Ezdrasza*, *Apokalipsa Barucha syryjska*, częściowo *Księga Jubileuszów*. Drugim typem są tzw. apokalipsy z podróżą pozaziemską, w których wizjoner zostaje wzięty do świata niebiańskiego i poznaje jego tajemnice. Do apokalips z podróżą pozaziemską należą między innymi: *Księga Strażników* (HenEt 1–36), *Księga Astronomiczna* (HenEt 72–82), *Księga Przypowieści* (HenEt 37–71), *Księga Henocha słowiańska*. *Testament Lewiego* (2–5), *Apokalipsa Barucha grecka*, *Testament Abrahama*, *Apokalipsa Sofoniasza*. Warto zauważyć, że tylko jedna apokalipsa żydowska, mianowicie *Apokalipsa Abrahama*, łączy w sobie podróż pozaziemską z ukazaniem rozwoju historii.

Literatura apokaliptyczna powstawała przede wszystkim w wyniku doświadczenia różnych form kryzysu, w których objawiała się bezradność ludzka wobec zaistniałej sytuacji. Największy rozkwit apokaliptyki wiąże się z dwiema najpoważniejszymi sytuacjami kryzysowymi, mianowicie chodzi o okres machabejski (poł. II w. przed Chr.) oraz zburzenie Drugiej Świątyni (70 r. po Chr.). Należy zauważyć, że apokaliptyka spełniała ważną rolę w aspekcie historycznym, ponieważ w sytuacjach szczególnie trudnych dawała ludziom nadzieję i pobudzała do wytrwania, zaszczepiając w nim ufność w nadejście interwencji Bożej, która dla sprawiedliwych będzie czasem nagrody i wiecznego uczestnictwa w królestwie Bożym.